

Voorwoord

Christoph Lüthy en Arjen Dijkstra

Gorlaeus, door te eeuwen heen

In 1620 verscheen op de Nederlandse boekenmarkt een werk dat volgens de ondertitel ‘de gehele theoretische filosofie’ behandelde en ‘meerdere cruciale dogma’s van de Aristotelici’ beloofde te ontkrachten. De auteur van deze Filosofische oefeningen (*Exercitationes philosophicae*) was een zekere ‘David Gorlaeus uit Utrecht’, waarvan de titelpagina vermeldde dat hij reeds overleden was. Niemand bleek te weten wie de schrijver van dit boek was geweest. De bibliografische werken uit die tijd weten althans niets over hem te vermelden behalve wat op de titelpagina stond: geboren te Utrecht, overleden voor 1620.

De *Exercitationes* van Gorlaeus hadden een zekere invloed op de verdere ontwikkeling van de filosofie in de zeventiende eeuw, in het bijzonder op het gebied van de natuurfilosofie. Zijn boek werd niet alleen in Nederland gelezen, interessant genoeg door de vrienden en verdedigers van Descartes, maar ook elders, zoals uit de reacties van lezers blijkt. Het had beroemde lezers zoals Marin Mersenne, de zogenoemde ‘secretaris van de geleerdenrepubliek’. Gorlaeus kwam dan ook gauw op de lijsten te staan van wat toen *novatores* werden genoemd. Deze categorie verwees naar ‘vernieuwende filosofen’ die het aristotelische systeem door een eigen filosofie probeerden te vervangen.

In 1651 verscheen van dezelfde Gorlaeus nog een tweede, veel kortere verhandeling, de *Idea physicae*. Deze is weliswaar veel leesbaarder en althans in natuurkundig opzicht strakker en duidelijker dan de *Exercitationes philosophicae*, maar is toch vrijwel onopgemerkt gebleven. Hoewel het in Utrecht is gepubliceerd, is vandaag van dit boekje dan ook in geen Nederlandse bibliotheek een origineel exemplaar te vinden. De verklaring voor dit onfortuinlijke lot laat zich niet moeilijk raden: intussen waren de werken van sterkere en meer systematische *novatores* zoals Bacon, Descartes, Gassendi, Galileo, Regius of Digby verschenen en bleek Gorlaeus’ denken minder vernieuwend dan dertig jaar eerder.

Vanwege zijn beperking tot de natuurfilosofie, toen nog als *physica* aangeduid, neemt Gorlaeus’ stelling dat de gehele werkelijkheid uit atomen is opgebouwd, in de *Idea physicae* een nog centralere plaats in dan in de *Exercitationes*. De aanwezigheid van een dergelijke atomistische materieleer in de twee boeken verklaart waarom Kurd Lasswitz, die in 1880 met het schrijven van zijn uitvoerige *Geschichte der Atomistik* bezig was,

Gorlaeus meteen als ‘atomiste’ beschouwde. Met Lasswitz en de talloze wetenschapshistorici die hem opvolgden, begon voor onze mysterieuze auteur een tweede periode in de receptie van zijn werk: terwijl de vroege zeventiende eeuw hem als anti-aristotelische filosoof beschouwde, ruilde hij in de twintigste eeuw zijn (bescheiden) plaats in de filosofiegeschiedenis voor een (meer prominente) plaats in de wetenschapsgeschiedenis. Het hoogtepunt van zijn tweede carrière werd bereikt toen in 1970 de scheikunde te Leiden in het nieuwe ‘Gorlaeus Laboratorium’ werd gehuisvest. Gorlaeus werd immers als de eerste Nederlandse atomist beschouwd en het atomisme bleek toen bij uitstek een scheikundige theorie!

Men had in Leiden blijkbaar geen kennis genomen van het buitengewoon gedetailleerde onderzoek van Frans Maurits Jaeger naar Gorlaeus’ leven en levensomstandigheden uit 1918. Deze Groningse scheikundige, die ook als wetenschapshistoricus faam verwierf, had namelijk ontdekt dat Gorlaeus op 21-jarige leeftijd overleed, terwijl hij te Leiden ingeschreven stond als student theologie. Jaeger was het zelfs gelukt om onder de houten vloer van de hervormde kerk in het Friese dorp Cornjum/Koarnjum het graf van Gorlaeus te vinden, een graf waarop in het Latijn en het Nederlands wordt gerouwklaagd dat deze veelbelovende jongeling in de bloem van zijn jeugd moest sterven.

Maar omdat Jaegers in *Oud-Holland* gepubliceerde artikel niet alleen in Leiden onopgemerkt is gebleven, heeft niemand diens onderzoek verder uitgewerkt, met als enige uitzondering de Tilburgse apotheker F.A.H. Peeters, die in 1986 Gorlaeus’ *Idea physicae* samen met vertalingen in het Nederlands en het Fries opnieuw heeft uitgegeven – maar helaas ook ditmaal in een editie die geen grote verspreiding heeft gevonden. De obscuriteit van Jaegers artikel verklaart waarom het kon gebeuren dat in de laatste decennia Franse, Engelse, Duitse en Italiaanse analyses van Gorlaeus’ ideeën verschenen, die ervan uitgingen dat deze auteur óf een rijpe natuurwetenschapper óf een ervaren filosoof is geweest.

De herdenking in 2012

Door de tekst op de grafsteen te Cornjum weten wij dat Gorlaeus op 27 april 1612 is overleden. Gegeven onze usance om historische figuren en gebeurtenissen in het ritme van lustra en eeuwfeesten te herdenken, leek het aan ondergetekenden een uitstekend idee om op 27 april 2012, op zijn vierhonderdste sterfdag, David Gorlaeus in een academische zitting te herdenken.

Dankzij de vriendelijke toestemming en de ijverige samenwerking van zowel het kerkbestuur van Cornjum als van de gemeente Leeuwarderadeel, kon dit idee werkelijkheid worden. De herdenking van David

Gorlaeus vond plaats in de kerk van Cornjum, waar deelnemers aan de plechtigheden in de kerkbanken om het graf van Gorlaeus heen konden zitten. Zijn grafsteen ligt namelijk intussen, weer mede dankzij de gemeente Leeuwarderadeel, voor iedereen duidelijk zichtbaar, onder een glasplaat in het midden van het kerkgebouw.

Het dagprogramma van de herdenkingsdag bestond uit zeven lezingen. Naast de vijf auteurs van wie lezingen in dit nummer van *It Beaken* in uitgewerkte vorm worden gepubliceerd, spraken op die dag ook prof. dr. Klaas van Berkel (Groningen) over Gorlaeus en Isaac Beekman; en prof.dr. Theo Verbeek (Utrecht) over de rol van Gorlaeus in de ‘Querelle d’Utrecht’ (1642/43). Het avondprogramma richtte zich tot een breder publiek en tot geïnteresseerden uit de politiek, de media en het culturele leven. De dominee van de Hervormde Gemeente Britsum-Cornjum-Jelsum, ds. Mirjam Hulzebos, opende de zitting samen met de wethouder cultuur en onderwijs van de gemeente Leeuwarderadeel, mw.drs. Agda Wachter. Arjen Dijkstra gaf een lezing over ‘David van Goorle in Cornjum, Friesland en de Wereld.’ De befaamde componist Louis Andriessen liet de Gorlaeus-aria uit zijn opera *De Materie* horen en voorzag deze van een uitvoerige introductie. Prof.dr. Christoph Lüthy bood de eerste exemplaren van zijn monografie *David Gorlaeus (1591-1612)* aan het kerkbestuur te Cornjum en aan de directeur Instituten van de KNAW, prof.dr. Mulder, aan. Met de lezingen van deze laatste en van mw.drs. Jannewietske de Vries, Gedeputeerde van de Provincie Fryslân, kwam de avond tot een afsluiting. Aan het orgel opende en eindigde dhr. Theo Jellema (Leeuwarden) de gehele plechtigheid met muziek uit de tijd van Gorlaeus.

Over deze aflevering van It Beaken

De vijf artikelen in deze aflevering bestuderen de figuur van Gorlaeus allemaal vanuit een ander perspectief. In het eerste artikel plaatst Wiebe Bergsma David Gorlaeus en zijn familie in de religieuze en confessionele context van zijn tijd. De weinige sporen die Gorlaeus en zijn familie hebben achtergelaten, hebben immers talrijke kerkelijke en religieuze aspecten. Gorlaeus was student theologie toen hij overleed; zijn graf en dat van zijn ouders liggen onder de houten vloer van de kerk van Cornjum – een kerk waar bovendien ook vandaag nog de door de ouders betaalde houten rouwborden met de tien geboden en de geloofsbelijdenis hangen, van familiewapens en datum voorzien. ‘Hoe was de kerkelijke situatie in 1594 toen David van Goorle, zijn vrouw en hun zoontje Martenastate [in Cornjum] kwamen bewonen?’, is dan ook de vraag die in Bergsma’s artikel centraal staat. Het antwoord is zeer complex, en geeft een goede indruk van ‘de religieuze pluriformiteit in Friesland omstreeks 1600’.

Bergsma laat zien hoe ontwikkeld de Republiek der Letteren in Leeuwarden en omstreken was.

In het volgende artikel onderzoekt Gerben Wierda de biografische omstandigheden van Gorlaeus' familie. Het meeste wat tot dusver bekend was over de familie van Gorlaeus' vader – de oorspronkelijk Antwerpse familie Van Goorle – en van die van zijn moeder – de adellijke Friese familie Martena – was afkomstig uit de eerder genoemde studie van F.M. Jaeger. Op basis van Wierda's archiefonderzoek worden Jaegers bevindingen gedeeltelijk aangevuld en gedeeltelijk gecorrigeerd. In dit essay staan echter niet alleen de met David Gorlaeus gelieerde families centraal (naast de families Van Goorle en Martena is dat de familie Harinxma en de neef Carel van Gelder), maar ook de weinige mensen waarvan wij zeker weten dat ze met hem in contact zijn geweest: de hoogleraar Henricus de Veno te Franeker, de student rechten Fredericus Stellingwerff, en de dominee Engelbertus Aegidius (van Engelen). Op basis van verschillende archiefstukken poneert Wierda een aantal stellingen met betrekking tot Gorlaeus' levensomstandigheden, die voor een historicus aanleiding zouden kunnen zijn om verder onderzoek uit te voeren.

In het derde artikel van deze aflevering onderwerpt Han van Ruler het filosofische gehalte van Gorlaeus' *Exercitationes* aan een heldere analyse. Zoals we eerder hebben gezien, beschouwden de zeventiende-eeuwse lezers Gorlaeus als een *novator*, iemand die Aristoteles' filosofie door een eigen systeem probeerde te vervangen. Onder de titel 'Substantiële entiteiten zonder vorm. Gorlaeus' worsteling met Aristoteles' laat Van Ruler zien dat deze vervanging van Aristoteles' natuurkundige verklaringen moeilijk verliep. Deze waren gebaseerd op twee beginselen – actieve substantiële vormen, die een ding tot datgene maakte wat het is (een waterdruppel, dennenboom, giraf of bergkristal), en een neutrale materie als drager van deze vormen. Gorlaeus negeerde de rol van de actieve vormen, en probeerde alle eigenschappen vanuit de (merendeels atomair begrepen) substanties zelf te verklaren. Zoals Van Ruler laat zien, vertoont Gorlaeus' ontologie echter contradicties en kan zijn poging in conceptueel opzicht niet als succesvol worden beschouwd. Onduidelijk blijkt ook het nut van een dergelijke substantieleer voor een arminiaans geïnspireerde theologie (zoals door Lüthy gestipuleerd).

Het vierde artikel neemt de net genoemde vraag naar het verband tussen Gorlaeus' filosofie en het arminianisme als uitgangspunt. Historisch onbetwistbaar is dat Gorlaeus theologie studeerde toen hij overleed; dat hij zich had ingeschreven aan de universiteit van Leiden op een bijzonder dramatisch moment in de strijd tussen Gomaristen en Arminianen (in eerste instantie een Leidse strijd); en dat hij dertig jaar na zijn dood door een voormalige medestudent, de Utrechtse hoogleraar theologie

Gijsbert Voetius, in verband werd gebracht met het gedachtegoed van Arminius' beoogde opvolger, Conrad Vorstius. Maar is het daarom juist om in Gorlaeus' filosofie een poging te zien om de Arminiaanse theologie te steunen, zoals Lüthy heeft gedaan? Volgens Aza Goudriaan gaat deze conclusie te ver. Want hoewel het duidelijk is dat Gorlaeus sommige ideeën heeft van Vorstius en Taurellus (die met Vorstius wordt geassocieerd), wijken verschillende opvattingen duidelijk van de arminiaanse stellingen af en komen eerder overeen met het gedachtegoed van Socinus of van de anti-arminianen. Goudriaan sluit zijn gedetailleerde analyse dan ook af met de conclusie dat er geen dominante theologische positie in Gorlaeus' filosofische opvattingen te vinden is.

In het laatste artikel van deze aflevering van *It Beaken* duidt Christoph Lüthy het belang van David Gorlaeus voor de geschiedenis van de filosofie en de wetenschappen. Zoals eerder al is gezegd, werd Gorlaeus in de zeventiende eeuw als *novator* gelezen en werd hij pas aan het einde van de negentiende eeuw als de atomist bestempeld. Maar wat vond men in de zeventiende eeuw 'vernieuwend' aan zijn filosofie? Lüthy noemt onder andere Gorlaeus' twee-elemententheorie en de ontologische fundering van de natuurfilosofie (een rangschikking van de filosofische vakken die men later in de eeuw ook bij Descartes tegenkomt). Wat echter opvalt is dat aan zijn atomistische metafysica voor zover bekend geen aandacht is geschonken. Omdat Lüthy vermoedt dat we nog steeds geen volledig en betrouwbaar beeld van Gorlaeus, zijn filosofische en theologische motivatie en zijn invloed op de ontwikkeling van filosofie en natuurwetenschap hebben, eindigt hij zijn betoog met een lijst van te beantwoorden vragen.

